

УДК: 94(477)"1830/1860":664.1

К. О. Єлесіна

РОЗВИТОК ЦУКРОВИРОБНИЦТВА НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І В КІНЦІ 1830–х – 1860–х рр. У ПРОМИСЛОВИХ ТА СУСПІЛЬНИХ ІНІЦІАТИВАХ О.О. БОБРИНСЬКОГО

У статті розкриті основні напрямки діяльності О.О. Бобринського з розбудови цукрового виробництва на Середньому Подніпров'ї в кінці 1830-х – 1860-х рр. Наголошено на суспільно корисній спрямованості практичних кроків О.О. Бобринського в цій сфері та позитивних наслідків їх реалізації.

Ключові слова: О.О. Бобринський, цукрове виробництво, цукрова промисловість, підприємство, Середнє Подніпров'я.

Соціально-економічний розвиток Середнього Подніпров'я в середині ХІХ ст. був тісно пов'язаний з господарською діяльністю дворянського роду графів Бобринських. Особливу увагу привертає до себе історична спадщина одного з найбільш визначних його представників, видного вченого, промисловця, агронома, державного та громадського діяча, засновника «смілянської» («української») родової гілки – Олексія Олексійовича Бобринського (1800-1868 рр.). Серед різних граней його діяльності найбільш рельєфно виділяється цілий комплекс ініціатив, спрямованих ним на розвиток вітчизняного цукроваріння. Вивчення історичних аспектів їх практичної реалізації набуває сьогодні актуальності з кількох причин. Зокрема, зважаючи на розвиток сучасної історичної науки, необхідним є перегляд кон'юнктурних, ідеологічно заангажованих висновків радянської історіографії, яка будь-яку активність поміщиків, в тому числі й О.О. Бобринського, трактувала як виключно «хижацьку» та «експлуаторську». Крім цього, врахування та практичне використання окремих досягнень підприємницького досвіду О.О. Бобринського може стати корисним для розвитку сучасної цукрової промисловості.

Вивчення окремих векторів діяльності О.О. Бобринського з розвитку цукроваріння на Середньому Подніпров'ї було розпочате в працях дорадянських дослідників цукрової промисловості. Зокрема, М.Ю. Цехановським [1; 2] були висвітлені урядові ініціативи О.О. Бобринського щодо підтримки цієї сфери народного господарства з боку держави. Деякі аспекти суто промислової роботи графа розглянуті в статистико-презентаційних виданнях кінця ХІХ – початку ХХ ст. [3; 4], однак їх висвітлення має не скільки історичний, скільки техніко-економічний характер. Незважаючи на те, що об'єктивне вивчення діяльності О.О. Бобринського в умовах існування радянського режиму було фактично неможливим, все ж у працях дослідників того періоду [5] репрезентовано цінний статистичний матеріал, який дає певне уявлення про масштаби роботи графських цукрових підприємств. Історіографічну неповноцінність даного питання в радянський час намагаються виправити сучасні вчені. Так, науково виважений та обґрунтований розгляд окремих аспектів цукровиробничої діяльності О.О. Бобринського міститься в працях, присвячених соціально-економічній та культурній еволюції графської родини [6], загальному розвитку цукрової промисловості Правобережної України [7; 8] й, зокрема, Середнього Подніпров'я [9] у ХІХ ст. Промислові та суспільні ініціативи О.О. Бобринського є невід'ємними об'єктами висвітлення у біографічних нарисах [10-15]. Попри це, дана тема не набула комплексного характеру вивчення й продовжує знаходитися на стадії наукової розробки.

Мета статті – проаналізувати промислові та суспільні ініціативи О.О. Бобринського в галузі розвитку цукрового виробництва та з'ясувати наслідки їх реалізації на Середньому Подніпров'ї в кінці 1830-х – 1860-х рр.

У діяльності О.О. Бобринського в сфері налагодження та розвитку цукроваріння виділяється два періоди, які різняться між собою як хронологічно, так і територіально за місцем функціонування графських цукрових підприємств. Так, перший період, який географічно стосується с. Михайлівського Богородицького пов. Тульської губ., можна умовно назвати «михайлівським» (1828-1837 рр.), а другий, що відноситься до м. Сміли Черкаського пов. Київської губ. – «смілянським» (1838-1868 рр.).

Початок промислової діяльності О.О. Бобринського у сфері виробництва цукру пов'язаний з відкриттям ним у 1828 р. Михайлівського цукрового заводу, який за ініціативою графа виробляв цукор із нової для вітчизняної практики цукроваріння сировини – цукрового буряку [10, с.34]. Однак, низка причин, серед яких найголовніша – холодні кліматичні умови, що не дозволяли повністю визрівати цій культурі [11, с.11], змусили О.О. Бобринського в 1838 р. перенести центр своєї активності в більш теплі південні умови – у придбаний того ж року Смілянський маєток, що розташовувався в Черкаському пов. Київської губ.

У 1838 р. О.О. Бобринський влаштував цукрові заводи в м. Смілі, с. Балаклеї та с. Яблунівці (всі – Черкаський пов.). На будівництво лише Яблунівського заводу О.О. Бобринський витратив більше, ніж 114 тис. руб. [1, с.894]; влаштування ж всіх цукрових підприємств, згідно даних І.І. Фундуклія, обійшлося графу в 434 тис. руб. [16, с.506].

Технологічний процес виробництва цукру на Смілянському заводі, заснованому на вогневій системі та обладнаному 10-ма гвинтовими пресами і кінним приводом замість двигуна, у перші роки його функціонування був наступним: працівники переробляли цукровий буряк вручну на терках, віджимали сік на гвинтових пресах і випарювали його на відкритому вогні до потрібної густоти, а потім розливали цукрову масу у форми для кристалізації та пробілки. У перші роки завод відпрацьовував 150-180 берк. цукрового буряку на добу

[3, с.94]; трохи меншими добові обсяги переробки сировини були на влаштованому на практично ідентичних засадах Балаклейському заводі – 150-170 берк. [3, с.104].

Із переміщенням центру своєї цукровиробничої активності на Середнє Подніпров'я, розуміючи значення науково-технічного прогресу в будь-якій сфері промислового розвитку, О.О. Бобринський серйозно підійшов до переосмислення внутрішніх підвалин організації цукрової справи. Він був добре обізнаний зі станом справ у цукровому виробництві закордоном, передусім в Німеччині та Франції, вивчав праці вітчизняних та зарубіжних вчених – корифеїв цукрової галузі [14, с.452]. Усі технічні або технологічні нововведення, що з'являлися в цукровому виробництві, практично одразу ж застосовувалася на його цукрових заводах [9, с.102].

Одним з перших реальних кроків раціоналізації цукровиробництва стало введення на заводах парової системи роботи взамін примітивної вогневої. У 1845 р. в с. Грушківка Чигиринського пов. Київської губ. О.О. Бобринський заснував перший в своїх середньонадніпряньських маєтках цукровий завод з паровим двигуном [3, с.108]. Наступного 1846 р. розпочав роботу Капітанівський цукровий завод у с. Капітанівка Чигиринського пов., який, хоч початково і працював на вогневій системі, вже в 1848 р. був переведений на парову [3, с.106]. Того ж року парова система була запроваджена на Смілянському та Яблунівському заводах.

На підтвердження думки про використання інноваційного досвіду на підприємствах графа, відзначимо, що певну роль у переході його цукрових заводів з вогневого на паровий спосіб відіграла фірма «Брати Яхненки і Симиренко», що в 1843 р. відкрила перший в Російській імперії паровий рафінадний завод, з роботою якого ознайомився О.О. Бобринський [17, с.258].

Суттєвим компонентом вдосконалення цукроварень стала їх капітальна внутрішня перебудова, ініційована О.О. Бобринським наприкінці 1840-х рр. Зокрема, в 1848 р. для Смілянського цукрового заводу було збудоване нове 3- та 4-поверхове цегляне приміщення. Гвинтові преси підприємства були замінені гідравлічними. Капітальна перебудова Смілянського заводу коштувала О.О. Бобринському 105 тис. руб. [3, с.95]. Майже паралельно з перебудовами на Смілянському заводі будівельним трансформаціям було піддано Яблунівський завод [3, с.106]. Зміни відбулися й на Балаклейському цукровому заводі. Після пожежі 1848 р., яка фактично знищила підприємство, у 1849 р. завод був відбудований наново із введенням парової системи [3, с.104].

Зазвичай О.О. Бобринський був особисто ознайомлений з усіма деталями трансформаційних змін у процесі виробництва цукру на своїх заводах, проводив власні дослідження з метою вдосконалення методів та способів цукроваріння [3, с.95]. Згідно спогадів сучасника графа М.П. Шишкова, О.О. Бобринський, як простий робітник, міг особисто працювати по дві доби на заводах практично без відпочинку, щоб повністю контролювати процес вдосконалення виробництва [18, с.18-19]. Показово, що цілий ряд особистих винаходів графа, які з часом увійшли в повсюдну практику цукроваріння, носили ім'я свого відкривача. З них, зокрема, варто назвати «холодну вимочку графа Бобринського» [3, с.95], «вилуговування в циліндрах по системі графа Бобринського» [3, с.104] тощо.

Основним об'єктом, де здійснювалися цукрові техніко-технологічні дослідження та експерименти О.О. Бобринського, був Балаклейський цукровий завод. Там само відбувалася апробація всіх новинок цукрового виробництва, й лише у випадку отримання позитивних результатів нововведення запроваджувалися й на інших цукрових підприємствах графа [3, с.103].

Саме на Балаклейському цукровому заводі вперше в Російській імперії, а подекуди й вперше в світі, було апробовано ряд технічних новинок, які з часом масово використовувалися на заводах інших власників. Так, у 1851 р. майстром заводу О.І. Федосєєвим вперше в світі була застосована варка бурякових сиропів для виробництва кристалів; у 1852 р. була введена пробілка цукру паром, яка до того часу ще ніде в Росії не застосовувалася; у 1855 р. вперше в країні та одними з перших в Європі були зроблені спроби застосування вуглекислоти для очистки соків за системою Руссо [19, с.257]; у 1860 р. на Балаклейському заводі були встановлені перші апарати, які працювали м'ятим паром [3, с.104].

Звичайно, не всі дослідження, проведені на Балаклейському заводі як особисто О.О. Бобринським, так і працівниками підприємства, були успішними; існував цілий ряд невдач та відвертих провалів, що досить очевидно в експериментальній роботі, яка не може постійно бути абсолютно безпомилковою. Досить показово є думка самого О.О. Бобринського з цього приводу. Говорячи про якийсь невдалий дослід або нульовий чи збитковий результат широкомасштабної програми практичного вдосконалення цукрового виробництва, граф зазначав: «а мне оставалось истинное утешение, что я избавлял моих собратьев по ремеслу от убытков... Ряд даже самых ошибок есть своего рода ступени, по которым человечество восходит к своему совершенству» [18, с.32-33]. Як бачимо, життєва філософія О.О. Бобринського ґрунтувалася на прагненні приносити суспільну користь, а невтішний досвід справедливо сприймався ним як теж свого роду корисний досвід.

Розмірковуючи про внесок, зроблений О.О. Бобринським у розвиток цукрової промисловості та розглядаючи його кризь призму техніко-експериментальної роботи на заводах графа, варто погодитися з важливою думкою М.М. Москалюка про те, що саме технічне переобладнання цукрових підприємств відіграло чи не найважливішу роль в розвитку галузі. За влучним висловом дослідника, цукробурякове виробництво, хоч і виникло порівняно пізно, проте завдяки технічному перевороту воно перетворилося на одну з найрозвинутіших галузей вітчизняної промисловості [20, с.214].

Цю тезу переконливо підтверджує виробнична еволюція середньонадніпряньських цукрових підприємств О.О. Бобринського. Якщо у 1840-1841 р. річне виробництво цукру на Смілянському цукровому заводі становило 6,9 тис. пуд., на Балаклейському – 4,5 тис. пуд., на Яблунівському – 3,8 тис. пуд., то в 1845-1846 рр. ці обсяги становили відповідно 30,7 тис., 27,2 тис. і 42,7 тис., у 1853-1854 рр. – 45,7 тис., 24,3 тис. і

36,7 тис., у 1862-1863 рр. – 61,2 тис., 34,6 тис. і 60,9 тис., у 1867-1868 рр. – 135,4 тис., 76,5 тис. і 117,7 тис. пуд. [21]. Звичайно, зростання обсягів переробки цукрового буряку та виробництва з нього цукру на заводах О.О. Бобринського хоча, безперечно, й становило собою прогресивний розвиток, проте не завжди могло бути проілюстроване графічним зображенням прогресії, скоріше воно нагадувало синусоїду. Плюсів та мінусів коливання залежали від таких причин, як врожаї цукрового буряку, реконструкції заводів тощо [3, с.111].

Згідно твердження Н.Р. Темірової, показниками результативності діяльності підприємства є не лише обсяги переробленої ним сировини та випуску готової продукції, але і його прибутковість. І саме цукроваріння, являючи собою основну галузь господарського комплексу графів Бобринських на Середньому Подніпров'ї, хоч і вимагало капітальних вкладень, але й приносило власникам найвищі прибутки. За підрахунками дослідниці лише в 1861-1866 рр. О.О. Бобринський витратив 1,2 млн. руб. на розвиток цукрових заводів. На цей же період припав найвищий рівень прибутковості цукрового виробництва, який складав 671,8 тис. руб. [6, с.38]. Крім цього, цукроварна діяльність О.О. Бобринського принесла значну суспільну користь місцевому населенню, відкривши шляхи для налагодження торгівлі та промислів і створення умов для зайнятості населення [22, с.644; 16, с.505-506].

Ряд авторів різних поколінь схильні вважати, що саме налагодження цукроваріння у середньонаддніпрянських маєтках графа слід вважати висхідною точкою в історії вітчизняного цукровиробництва, а самого О.О. Бобринського – фундатором промислового цукроваріння як самостійної галузі народного господарства. При цьому ця теза є справедливою як відносно масштабів України, й зокрема Середнього Подніпров'я [23, с.129; 22, с.100; 13, с.26], так і Російської імперії загалом [15, с.13; 25, с.172; 26, с.37].

Прибутки, одержані О.О. Бобринським, спонукали з початком 1840-х рр. займатися цукроварінням й інших поміщиків [8, с.131]. Ілюстрацією цього імпульсу в дії є кількісна статистика появи цукрових заводів: якщо у 1825 р. їх було 7, у 1830 р. – 20, у 1836 р. – 57, то у 1840 р. – вже 140, у 1844 р. – 206, а в 1848 р. – 340 [27, с.112]. За прикладом графа цукровий завод на початку 1840-х рр. відкрили його сусіди Яхненки та Симиренки [28, с.16]. Услід за О.О. Бобринським у 1847-1859 рр. мережу цукрових заводів заснували графи Браницькі [23, с.129]. Оскільки більшість цукроварень були спочатку невеликими за розмірами та простими за своїм внутрішнім облаштуванням, заводи О.О. Бобринського, особливо Смілянський, виділялися з їх загального ряду [17, с.252]. На початку 1850-х рр. вони продовжували залишатися найкращими на Київщині [5, с.211; 16, с.506].

Результатом розбудови цукрової галузі був не лише кількісний ріст цукрових заводів, але й поява сталої тенденції щорічного збільшення виробництва цукру [29, с.4]. Уже в середині 1850-х рр. Російська імперія була повністю забезпечена власним солодким продуктом. Про це, зокрема, яскраво свідчить той факт, що під час Кримської війни 1853-1856 рр., коли в країні були закриті всі порти, ціна цукру з пуда не підвищилася навіть на 1 руб. [18, с.6], а морські чиновники зверталися до вітчизняних цукровиробників, у тому числі й до О.О. Бобринського, з проханням доставки цукру в Крим для поранених офіцерів та моряків [30, с.255]. Протягом 1842-1852 рр. кількість споживання цукру в країні збільшилася на 1,7 млн. пуд. [31, с.77].

Показово, що окрім суто промислової активності, спрямованої на вдосконалення власних цукрових заводів та збільшення виробництва цукру, діяльність О.О. Бобринського включала до свого складу й ряд суспільних ініціатив, що демонстрували прагнення загальної розбудови цукрової галузі.

По-перше, О.О. Бобринський активно обмінювався набутим досвідом з власниками інших цукрових заводів, різними науковими та технічними установами. Зокрема, на заводах графа переймали досвід засновники фірми «Брати Яхненки і Симиренко», спеціалісти з заводів Потоцького, Шувалова, Браницького та ін. [10, с.41]. Так, у травні 1858 р. на підприємства О.О. Бобринського з метою ознайомлення з найновішим технічним обладнанням був направлений професор кафедри прикладної математики Київського університету св. Володимира І. Рахманінов [32, арк.1]. За потреби О.О. Бобринський безкоштовно надавав у користування технічні пристосування, винайдені ним для раціоналізації цукровиробництва [18, с.19]. Правнук графа у своїх спогадах зазначив примітну деталь: коли О.О. Бобринському говорили: «Навіщо ви це робите? Ви собі готуєте конкурентів!», він відповів: «Не забувайте про те, що я працюю не для себе, а для Вітчизни» [12, с.8]. Останню фразу можна визнати життєвим девізом графа.

Через 2 роки по смерті О.О. Бобринського в газеті «Киевлянин» писалося: «Смелянские заводы – создание графа А.А. Бобринского... Это дворцы промышленности, но дворцы, рассчитанные не на внешний эффект, а на удобство выполнения работ. Из Смелы переносились улучшения и открытия на другие заводы. Здесь не было мелкой зависти, которая каждое улучшение обращает в промышленную тайну для службы исключительно своему обладателю; здесь возбуждалось соревнование – сделать так же хорошо или даже лучше» [10, с.42]. Ефективність поширення особистих досягнень О.О. Бобринського в сфері цукроваріння демонструє той факт, що наприкінці 1860-х рр. система добування соку з цукрового буряку, яка застосовувалася на графських цукрових підприємствах, міцно увійшла до анналів світового досвіду цукроваріння [33, с.49].

Обмін інтелектуальними та практичними здобутками відбувався й шляхом участі О.О. Бобринського в діяльності Комітету цукроварів, членами якого були найближчі соратники графа з налагодження цукрової промисловості в Російській імперії – С.О. Маслов, О.М. Бахметев, М.П. Шишков, Д.О. Давидов, які ділилися своїми досягненнями з широкою громадськістю через журнал товариства [18, с.28]. У 1856 р. та 1868 р. О.О. Бобринський поділився власним багаторічним досвідом, відповідно опублікувавши праці «Статистические материалы для истории свеклосахарной промышленности в России» та «О применении систем охранительной и свободной торговли к России и значительному понижении таможенного дохода по введении тарифа 1857 г.».

По-друге, О.О. Бобринський намагався втілити в життя далекосяжну програму по вихованню вітчизняних інтелектуальних кадрів цукровиробництва. Вона ґрунтувалася на залученні до роботи на підприємствах передусім випускників С.-Петербурзького технологічного інституту. Найчастіше, пропрацювавши кілька років на посадах середнього кадрового рівня, саме вони ставали управляючими заводами О.О. Бобринського. Заміщення іноземних техніків (переважно німецьких) вітчизняними було розпочато наприкінці 1840-х рр. і вже в 1862 р. всі посади директорів на графських підприємствах займали російські технологи, при чому їх старші помічники теж мали вітчизняну освіту [4, с.9].

Нерідко працівники вищої кадрової ланки переходили на цукрові підприємства інших власників та займали там керівні місця. Інженер-технолог С.О. Пахомов стверджував, що ціле покоління директорів російських цукрових заводів називали «графськими». Він же поставив в заслугу О.О. Бобринському й те, що саме граф «поселил доверие к русскому образованию и русским силам». Незважаючи на те, що найкращими спеціалістами вважалися іноземці, за прикладом О.О. Бобринського й інші цукрозаводчики стали запрошувати на роботу вітчизняні інтелектуальні кадри [18, с.36]. Показовим є факт, що з 40-ка технологів, які працювали на підприємствах О.О. Бобринського в різні роки, 24 спеціалісти стали в подальшому директорами цукрових заводів або самостійними підприємцями [7, с.95]. Серед них, зокрема, варто згадати Н.Я. Сетгофера – цукрозаводчика, члена Комітету цукроварів, який у 1887 р. відмітив вже 50-річний ювілей роботи в цій галузі [10, с.41].

По-третє, реалії державного та суспільного розвитку не дозволяли О.О. Бобринському зосередитися лише на практичній та просвітницькій діяльності та повністю відмовитися від бюрократичної боротьби за становлення цукрової промисловості. Так, починаючи з 1832 р. О.О. Бобринський був членом мануфактурної ради при департаменті мануфактур та внутрішньої торгівлі міністерства фінансів [34, с.6], виконуючи доручення Є.Ф. Канкріна по розробці ряду перспективних програм [14, с.452]. Граф прямо вказував на важливість цукрової промисловості як однієї з галузей державного господарства у ході представлення міністру фінансів 14 лютого 1846 р. детальної записки про становище цукрової промисловості в Росії [1, с.894]. У іншій записці, яка була подана О.О. Бобринським 4 березня 1861 р., він дискутував проблему оподаткування цукрових підприємств у зв'язку з тарифами на імпортований цукор [2, с.985]. Ця теза була розширена ним пізніше у праці «О применении систем охранительной и свободной торговли к России...», в якій граф відзначав неоднозначність політики уряду по відношенню до цукрового виробництва та висловлював думки про необхідність більш активної його підтримки [13, с.28].

Заслуги О.О. Бобринського у сфері розвитку вітчизняної цукрової промисловості були оцінені вже його сучасниками. Зокрема, в 1855 р. С.-Петербурзьке Вільне економічне товариство за внесок у розвиток цукрового виробництва нагородило його великою золотою медаллю, особливо відзначивши скрупульозне вивчення ним цієї справи, готовність ділитися своїми досягненнями та відкриттями з іншими цукроварями, безкоштовно брати учнів на заводи [35, с.188]. Президент Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії М.Д. Толстой на засіданні 26 жовтня 1868 р., присвяченого пам'яті графа, прямо зазначив: «Всякий из вас, мм. гг., знает, что если в России эта (цукрова. – К.Є.) отрасль промышленности достигла столь огромных успехов, то главный виновник их покойный граф» [18, с.24]. Виголошення таких слів перед основними сільськими господарями та промисловцями Півдня Росії свідчить про справжнє визнання визначального внеску графа у розвиток цукрового виробництва. Вінцем пошанування суспільно корисної діяльності О.О. Бобринського стало відкриття у 1872 р. пам'ятника графу в Києві, який став першим в Російській імперії пам'ятником звичайному громадянину [10, с.45].

Отже, становлення цукровиробництва на Середньому Подніпров'ї співпало та значною мірою було стимульоване промисловими і суспільними ініціативами О.О. Бобринського. Заснування та розбудова ним мережі цукрових заводів, робота яких приносила не лише реальні прибутки своєму власнику, але й набула суспільно корисного значення для населення маєтків, стала значним імпульсом для розвитку цукрової промисловості як в регіоні, так і в цілому в країні. Не обмежуючись суто промисловою активністю, пов'язаною з раціоналізацією власних підприємств, О.О. Бобринський здійснив ряд практичних кроків задля повсюдного поширення цукроваріння. Вони були реалізовані шляхом обміну власним досвідом роботи в цій сфері, виховання вітчизняних цукроварів та боротьби за підтримку цукрової галузі з боку держави.

Перспективи подальших розробок у даному напрямку вбачаємо в поглибленому вивченні кожного окремого компонента в цукровиробничій діяльності О.О. Бобринського на Середньому Подніпров'ї.

Джерела та література

1. Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904) / М.Ю. Цехановский // Вестник сахарной промышленности. – 1904. – №22. – С.890-895.
2. Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904) / М.Ю. Цехановский // Вестник сахарной промышленности. – 1904. – №24. – С.984-990.
3. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К. : Типография Р.К. Лубковского, 1913. – 198 с.
4. Производство сахара на заводах Графов Бобринских Киевской губернии. – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1896. – 325 с.
5. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М.Є. Слабченко. – Х. : Державне видавництво України, 1925. – Т.1. – 318 с.
6. Темірова Н.Р. Поміщики Бобринські / Н.Р. Темірова // Український селянин. – Черкаси : Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип.5. – С.34-40.
7. Тимошенко В. Підприємницька діяльність дворянства Правобережної України в пореформений період / В. Тимошенко // Часопис української історії. – К. : Книги – XXI, 2008. – Вип.10. – С.94-98.

8. Криськов А. Цукровиробництво в губерніях Правобережної України у XIX ст. / А. Криськов, О. Чехіра // Українська наука : минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2011. – Вип.16. – С.131-137.
9. Довжук І.В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині XIX ст. / І.В. Довжук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип.ХІХ. – С.100-103.
10. Ковалинський В.В. Граф Бобринський / В.В. Ковалинський // Меценаты Киева. – К. : Кий, 1998. – С.29-46.
11. Король-Королевская А. Сладкий бизнесмен / А. Король-Королевская // Сладкий Киев : Сборник краеведческих статей. – К. : б.и., 2009. – С.9-17.
12. Малько А. Людина корисних захоплень / А. Малько // Деловой партнер. – 2002. – №1. – С.8-9.
13. Могар З. Механик... голубых кровей / З. Могар // Сладкий Киев : Сборник краеведческих статей. – К. : б.и., 2009. – С.20-30.
14. Мойсієнко В.М. Граф О.О. Бобринський: неупереджений погляд на життя і діяльність / В.М. Мойсієнко // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К. : Рідний край, 1995. – Ч.ІІ. – С.451-453.
15. Слонимський Л. Бобринський, граф Алексей Алексеевич / Л. Слонимський // Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1895. – Т.ІV. – Отдел І. – С.12-17.
16. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1852. – Ч.І. – 549 с.
17. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1896. – Т.ІІІ. – Февраль. – С.251-262.
18. Экстра-ординарное собрание Комитета г. сахароваров в память графа Алексея Алексеевича Бобринского. – М. : Университетская типография (Катков и Ко), 1869. – 37 с.
19. Sugar : M. Rousseau's process of manufacture // De Bow's Southern and Western review. – 1851. – Vol.II. – №3. – P.252-257.
20. Москалюк М.М. Інфраструктура та технічна характеристика цукрових заводів українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.М. Москалюк // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип.4. – С.213-215.
21. Статистические данные по выработке песка на 5-ти свеклосахарных заводах гр. Бобринских за 72 года // Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К. : Типография Р.К. Лубковского, 1913. – Вклейка.
22. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – V с. + 763 с.
23. Донік О.М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип.ХІІІ. – С.121-136.
24. Клименко Т.А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. / Т.А. Клименко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип.ХІV. – С.97-106.
25. Петрова М.В. Из прошлого рода графов Бобринских / М.В. Петрова // Вопросы истории. – 1993. – №5. – С.171-176.
26. Вяземский П.А. Граф Алексей Алексеевич Бобринский. Воспоминания / П.А. Вяземский. – М. : Типография Т. Рис, 1868. – 39 с.
27. Буравченко Р.В. Урядова політика царату в цукровій галузі (XIX – поч. XX ст.) / Р.В. Буравченко // Український селянин. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип.9. – С.111-116.
28. Леонтович В. Родина Симиренків / В. Леонтович // Київська старовина. – 1994. – №4. – С.15-23.
29. Торгово-промышленный мир России. – Петроград : Типография «Т-во Худож. Печати», 1915. – Отд.V. – Ч.ІІІ. – 20 с.
30. Извлечение из отчета ст. сов. Мансурова по возложенному на него поручению в Крыму относительно попечения о раненных чинах Черноморского флота и их семейств // Морской сборник. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1856. – Т.ХХІ. – №5. – С.233-280.
31. Бобринский А. О применении систем охранительной и свободной торговли к России и значительном понижении таможенного дохода по введении тарифа 1857 г. / А. Бобринский. – М. : Типография В. Готье, 1868. – Ч.І. – 133 с.
32. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.707. – Оп.24. – Спр.148.
33. Antisell T. Report of the chemist / T. Antisell // Report of the commissioner of agriculture for the year 1867. – Washington : Government printing office, 1868. – P.31-57.
34. Памятная книжка Российской промышленности на 1843 год / Изд. А. Петров. – М. : Типография Августа Семена, 1843. – 308 с.
35. Внутренние известия : Собрание вольного экономического общества. Золотая медаль, присужденная этим обществом графу А.А. Бобринскому // Москвитянин. – 1855. – №2. – С.187-188.

Елесина Е. А. Развитие сахарного производства на Среднем Поднепровье в конце 1830-х – 1860-х гг. в промышленных и общественных инициативах А.А. Бобринского

В статье раскрыты основные направления деятельности А.А. Бобринского по развитию сахарного производства на Среднем Поднепровье в конце 1830-х – 1860-х гг. Подчеркнута общественно полезная направленность практических шагов А.А. Бобринского в этой сфере и позитивных следствий их реализации.

Ключевые слова: А.А. Бобринский, сахарное производство, сахарная промышленность, предприятие, Среднее Поднепровье.

Yelesina K. O. Development of the Sugar Production in the Middle Podniprovia at the end of 1830 – 1860 Years in Industrial and Social Initiatives of A.A. Bobrinskiy

The main directions of A.A. Bobrinskiy's activity in the sugar production development in the Middle Podniprovia at the end of 1830 – 1860 years are revealed in this article. A.A. Bobrinskiy's practical steps of socially useful orientation in this sphere and positive consequences of its realization is pointed up.

Keywords: A.A. Bobrinskiy, sugar production, sugar industry, factory, the Middle Podniprovia.